

VERES ILDIKÓ

Elmélet, megéltség és élmény. Böhm Károly, Zalai Béla és Hamvas Béla életvilágának egyes periódusairól

Érezzük, hogy még ha feleletet is adtunk valamennyi lehetséges tudományos kérdésre, életproblémáinkat ezzel még egyáltalán nem érintettük.¹ (Wittgenstein)

I. Elméleti koordináták

Jelen dolgozatban természetyszerűleg nem áll módomban részletesen kitérni a címben jelzett gondolkodók teljes munkásságára, az életviláguk és a bölcseleti munkáik közötti összefüggésekre, csupán jelzek néhány lehetséges szempontot és lényegesnek tűnő csomópontokat: a filozófiai, az elméleti kérdésfeltevések és válaszok kidolgozása közepette fellépő sorseseemények befolyással bírtak-e a koncepciókra? Vagyis: a saját életvilágban átélt határhelyzetek, sorseseemények, pl. egy háború, egy élettárs elvesztése, nélkülözéssel teli mindennapok, mennyire befolyásolhatták az elméletalkotást? Az alábbiakban kiderülhet, hogy Böhm és Zalai a bölcseleti opusaikban a saját életproblémáikat egyáltalán nem érintik, vagy csak áttételesen. Ugyanakkor Hamvas írásaiban igen jellemző az életében lejátszódott sorseseemények megjelenítése. Ez esetben egy olyan saját narratíva jön létre, amely utólag számol be egy-egy élményről, sorseseeményről, amely az idők távlatából elhomályosulva, a szavakba foglaláskor kevésbé hitelesen, a múlt valóságát pozitívan vagy negatívan torzítva jelenhet meg.

A mindennapi életvilág fogalmának használatakor Schütz és Luckmann értelmezését tekintjük kiindulópontnak. Szerintük megkérdőjelezetlenül és magától értetődő módon valóságos az a szféra, amelyet a normális felnőtt ember mint egyszerű adott-ságot maga előtt talál, amelyet megkérdőjelezetlenül átél, és az adott helyzetben nem tekinti problematikusnak.²

1 | L. Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés* Akadémiai Kiadó, Budapest 1989. 6.52.

2 | Vö. A. Schütz–T. Luckmann: *Strukturen der Lebenswelt*. 1–2. kötet. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1979.

1. Az életvilágbeli sorseseemény és az elbeszélt történet összefüggéseiről

A megkérdőjelezetlen életvilágban váratlanul bekövetkezett sorseseemények fogalmi tisztázása érdekében utalunk Tengelyi László koncepciójára,³ aki amellett érvel, hogy a sorseseeményt az egyén passzívan, szabadság nélkül szenvedni el, számára uralhatatlan elemekkel telített, amely az élettörténetében új kezdetet teremt, de *nem független a szabadságtól*, mert éppen a szabadságában van korlátozva akkor, ha az adott sorseseeményt nem saját maga hozta létre, hanem idegen, uralhatatlan erők, amelyek az egyéni szabadságot gátolva sorsfordítóak. De – jegyezzük meg – sorsfordító esemény lehet egy olyan saját, jelentős döntése az egyénnek, amely nem külső kényszerítő erő, nem idegen igény hatására jön létre, de a jövőjét alapvetően meghatározza, többnyire szabad választás, amelynek nem biztos, hogy láthatók előre a következményei. A sorseseeményben az uralhatatlanság olyan helyzetekben válhat dominánssá, mint például a háború, a betegség, egy szeretett személy halála, a megtevesztés, a manipuláció, hiszen olyan eseményeket vonhatnak maguk után, amelyek lényegesen új kezdetet, fordulatot hoznak létre az egyéni élettörténetben. Vagyis az addig magától értetődő életvilág felborul.

Az egyén életében döntő sorseseemények pozitív vagy negatív vonatkozásai megváltoztathatják az élet értelmére vonatkozó kérdés hangsúlyait és a válaszokat is. Fontos megjegyeznünk, hogy a *sors fogalma* nem azonos a *sorseseemény* fogalmával, ez utóbbi konkrét, egy adott élethelyzetben döntő változást hozó, egyszeri esemény, míg a sorsfogalomban események sorozatáról, egy folyamatról van szó.

Másrészt arra a meghatározó tényre is utalnunk kell, hogy a sorseseeményekben és az azt elbeszélő históriákban a saját élettörténet elválaszthatatlanul összefonódik másokéval.

2. Biográfia és autobiográfia – hogyan értelmezik az egyes szerzők?

[...] az önéletírás nem az irodalom egyik megnyilvánulási formája, éppen ellenkezőleg: az irodalom egyik megnyilvánulási formája az önéletírásnak.⁴

Mi az, amit elmondunk, leírunk az élményeinkből, a megéltésgből, s hol van ebben a Másik/Mások élménye, és ami közös benne? Ezzel együtt kérdés a biográfia és az autobiográfia rendeltetése, s kérdés az is, hogy mennyiben lehet az életvilág „csupán” háttér vagy termékeny élettér a művek megalkotásában. Van-e jogunk az alkotásokat kivonni a szerző életéből? Vagy fordítva? Lehet a bölcséleti irodalom is egyik formája az önéletírásnak?

Már Dilthey részletesen elemezte azt, hogy minden szöveg autobiográfia, és az élmény (Erlebnis) nem azonos a megéléssel (Erleben), „az egyik fő diltheyi tézis, hogy az élet mögé a gondolkodás nem képes visszamenni”.⁵ A késői Dilthey felveti, hogy „[...]

3 | Vö. Tengelyi László: *Élettörténet és önazonosság*. 525–543. http://epa.niif.hu/01000/01050/00211/pdf/EPA01050_holmi_1998_04_525-543.pdf.

4 | James Olney: *Autobiography: an Anatomy and a Taxonomy*. *Neohelicon* 1986/1. 66–67.

5 | Vö. Wilhelm Dilthey: *Vorrede zu: Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens*. GS. V. Hrsg. Georg Misch. Vandenhoeck & Ruprecht, Stuttgart–Göttingen 1990. 173.

magát az áramlást, az energiát, a flow lényegét nem tudjuk megragadni, mert amit a figyelem rögzít, az a megélést már megszünteti, már nem maga az élet”.⁶

Pataki Ferenc az önéletírás pszichológiájának elemzésekor a következőket tartja lényeges tételnek:

Az önéletírás legnyomasztóbb pszichológiai nehézségei a hitelesség, megbízhatóság és szavahihetőség körül sűrűsödnek. [...] ezek elvben szinte megoldhatatlanok. Hiszen egy élettörténet tárgyi igazsága és pszichológiai hitelessége (pszichológiai valósága) nem szükségképpen feltételezik egymást, sőt merőben külön utakon is járhatnak.⁷

Tengelyi László Ricoeurre utalva megjegyzi azt a tényt, hogy amikor saját életünk-ből történeteket mondunk el, „[...] azt a narratív identitást, amely bennünket alkot, nem kívülről magunkra erőltetni, hanem felfedezni igyekszünk”.⁸ Ugyanakkor az elbeszél élettörténetek visszatekintő jellegűek, amelyek a feltárás/feltárlukozás és rejtőzködés kettősségében léteznek. Tengelyi mindezt azzal egészíti ki, hogy:

válsághelyzetben derül ki, hogy azok a történetek, amelyekkel önazonosságunkat önmagunk és mások számára rögzíteni próbáltuk, helyreigazításra szorulnak. Ekkor, ha csak átmenetileg is, de elkövetkezik a meghasonlás vagy, [...] az önhasadás pillanata. Hogy a magunk élettörténete elválaszthatatlanul összefonódik másokéval, és hogy önazonosságunkban kioldhatatlanul belecsúszódik a máság, az sohasem bizonyul annyira félreismerhetetlen ténynek, mint éppen ebben a pillanatban, amikor megrendült önértelmezésünk újbóli megszilárdításához csak a másokkal fennálló kapcsolatainktól remélhetünk támpontot [...] ekkor különös nyomatókat kap az a megállapítás, hogy élettörténetünknek [...] csupán „társszerzői” vagyunk.⁹

Ezen bizonytalanságokat erősítik egyes bölcselek mások által elkészített élettörténetének, biográfiájának hitelességére vonatkozó kétségek.

Ujfalussy József Bartók Béla kapcsán fogalmazza meg azt,¹⁰ hogy a zenei biográfiák és biográfusok visszatérő dilemmája az „életrajz” és a „művek” együttes tárgyalása vagy elkülönítése.

Az elkülönítő tárgyalásmód veszélyei és nehézségei akkor mutatkoznak meg, amikor a biográfus a műveket vagy a szerző személyes és történelmi körülményeitől elszakítva kénytelen felsorakoztatni, vagy, ha mégsem mondhat le a szerző sorsával, életpályájával való egybevetésről, ismétlésekbe kényszerül akár az életrajzi, akár a műveket ismertető részben. Ha az életrajz elrendezését nem pusztán esetleges szerkesztési kérdésnek tekintjük, számot kell vetnünk azzal,

6 | Wilhelm Dilthey: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. GS VII. Shurkamp, Frankfurt am Main 1981. 236.

7 | Pataki Ferenc: Az önéletírás pszichológiája. *Pszichológia* 2007/1. 18.

8 | Tengelyi László: i. m. 529.

9 | Uo. 531–532.

10 | Ujfalussy József: Alkotás és életrajz. Tanulmányok Bartók biográfiájából. *Korunk* 1981/2. 84.

vajon lehetséges-e egyáltalán az életnek és a műveknek ilyen elkülönítése? Hol húzódik a határ élet és alkotás között? Vajon van-e jogunk a műveket kivonni a szerző életéből, az alkotást nem tekinteni legalább annyira a szerző életének, talán éppen legigazibb életének, mint mindennapjainak egyéb eseményeit?¹¹

Egyetértve mindezzel, úgy vélem, hogy a művek létrehozása mélyen ágyazódik az életfolyamat mindennapi történéseibe, és megfontolandónak tűnik egy feltevés: a határozott elméleti koncepciókat kevésbé befolyásolják a határhelyzetekben megélt események, mivel konzekvensen használt fogalomhálójával dolgoznak. Ez érzékelhető Böhm és Zalai vonatkozásában. Míg a hazai esszé jeles képviselője, Hamvas Béla változó fogalomtárral dolgozik, gyakorta ugyanaz a fogalom más-más szövegben más-más jelentéskört foglal magában. A *Babérligetkönyv*ben így nyilatkozik:

Az esszéistának, ellentétben a filozófussal, annyi koncepciója van, ahány esszét ír; alázatosan megelégszik az ellentmondásokkal, a minden-vélemény álláspontján van, mégsem nihilista, hanem univerzalista, mert egy véleménynek sem tulajdonít örök életet.¹²

Az életfolyamat szerkezetének értelmezésekor több kérdés is felmerül, amelyek közül az egyik a problémánk szempontjából jelentős: vajon azonos-e az *élmény* és a *megéltség* jelentéstartalma? Úgy vélem, olyan két halmazként lépnek elő, amelyeknek van közös metszete. A megéltség nem jelent minden esetben élményt, így e fogalom terjedelme nagyobb, illetve magában foglalja az élményt. Többnyire olyan, a további élettörténetet meghatározó, intenzíven jelentkező eseménynek tekinthető az élmény, amelyet az ember lelkiileg erőteljesen átél, mély hatással van rá. A későbbi életmenetben ezek a jelentősebb események maradandó lelki tartalommal is válnak, s mint határhelyzetek, mint sorsesemények meghatározzák, megváltoztatják sok tekintetben az egyén életvilágának szerkezetét. Ugyanakkor pozitív és negatív előjelűek lehetnek, és az egyén által előidézett fenoménként is létrejöhetnek.

Az átéltségben, a sorseseményben 'binnen lél' egyik igen negatívan jelentkező módusza a *szenvedés*, amelynek számtalan oka lehet, amely nem a cselekvés, hanem a sajátos passzivitás mezejét jelenti annak, akinek okozzák. A szenvedés a világban-való-lét sajátos módozata, amelyet valamilyen módon kezelni kell, el kell viselni.

[...] Annak a tapasztalata, ami senyveszt, ami megpróbáltat, kihív, s aminek valamilyen (lehetséges) módon meg kell felelni, vagy amit viselni kell vagy szükséges.¹³

3. Miért ezeket a magyar bölcselőket választottam?

Minden történeti kutatásban, így a magyar filozófia történetének feltérképezésében is fontos szempont a kontinuitás és a hagyomány. A magyar filozófia történetének

11 | Uo.

12 | Hamvas Béla: *A babérligetkönyv – Hexakümlion*. Medio Kiadói Kft., Budapest 2015. 159–161.

13 | Király V. István: *A betegség – az élő létlehetősége. Prolegoména az emberi betegség filozófiájához*. Kalligram, Pozsony 2011. 112.

első meghatározó egyénisége Böhm Károly, aki kimutatható hatással volt Zalai Bélára is. Hamvasra úgy tűnik nem, hiszen nem ismerte a hazai filozófiai hagyomány nagy részét. Ha ismerte volna, akkor észrevette volna, hogy Böhm rendszere is erőteljesen építkezik a Védák és az Upanisadok szövegeiből. Vagy tudta, de mélyen hallgatott róla. Hiszen megszokhattuk, hogy többnyire úgy idéz, hogy sem a szerzőt, sem az idézett helyet nem ismerjük, ezt nem tartja fontosnak gyakorta.¹⁴

Böhm Károlynál és Hamvas Bélánál arra az igen fontos összefüggésre is szeretnék rámutatni, amely az eddigi szövegelemzésekben csak a hamvasi életműben mutatott ki; arra, hogy az ind filozófia mindkettejüknél azt az ősi tudást jelentette, amelyből építkezni lehet, és amihez vissza lehet és kell térni. Hamvas írja a Védáról: „Minden metafizika ennek az egynek változata”.¹⁵ Böhm *Az ember és világa* című munkájának egyik alapvető hivatkozási forrása az Upanisadok. A hazai filozófia- és eszmétörténeti kutatás régóta tartozik bepótolni többek között azt a hiányt, hogy hermeneutikai elemzésekkel kimutassa a szövetségserűen igazolható hatásokat. Ennek fényében és következtében kiderül, hogy Böhm nem pusztán Kant, Fichte, Comte, Schopenhauer és más európai filozófiai hagyomány nyomdokain halad elméletében, hanem az ősi tudást is alkalmazza. Azt az ősi tudást, amelynek értelmezésekor az Upanisadokra hivatkozva állítja: én vagyok ő és ő = én, vagyis a Kis Lélek és a Nagy Lélek, valamint

14 | E helyen érdemes Hamvas későbbi, 1960-as elgondolását említeni, amelyben Böhm Károly projekciókoncepciójához nem meglepően hasonló felfogást mutat fel. Itt is feltételezhető a Hamvastól megszokott metodika: nem utal senkire, és bizonyára ez sem a saját gondolatrítmusa. Úgy írja le, mintha önálló gondolatai lennének. A projekció fogalma nála:

A világ úgy, ahogy az ember látja, kivetítés, de nem tudatos. És nem is az egyéni tudat projekciója (Na csa ékacitta-tantram vasztu). A világot az énfölötti egyetemes emberi tudat vetíti ki. Ezért a legelső lépés, amit meg kell tenni, hogy az ember a természetes és tudattalanul adott objektumokat saját elhatározásából maga által éberen konstruált objektumokkal helyettesítse. Ez történik a művészetben, a gondolkodásban, a mesterségekben, a viselkedésben, de ez történik abban a tevékenységben is, amit civilizációnak hívnak... Másrészt – és ez még fontosabb – az ember azáltal, hogy objektumokat vetít ki, a kivetítés műveletét magában tudatosítja. A projekció szüntelen létevékenység, amelyről az ember nem vesz tudomást. – Hamvas Béla: *Eksztázis*. <https://hamvasbela.hu/olvasmany-hamvas-bela-eksztazis>. 6–10. (Tiszapalkonya, 1960. május 15.)

Böhmnél az ember a projekciójában, a világkonstruáló folyamat közben megérti a világot, jelentést adva neki, illetve a Nem-Én világában a dolgoknak. Eközben, mivel a Másikkal létezik a Nem-Én világában, Őt is megérti a projekcióiban. Az erkölcsi értékek megvalósulása is tulajdonképpen nem más, mint a Másikkal „belakott” közös térben, közös életvilágban működő morális projekció. E vonatkozásban a Nem-Én nem a tárgyi világ valamely objektuma, hanem egy Másik-Én, akivel eleinte öntudatlanul hatunk egymásra, öntudatlanul vesszük tudomásul egymás világát és projekcióit. Amikor önmagam, „prolongálom” az érzéki világban, akkor azt tapasztalom, hogy a Másik is prolongálja belső világát, s így kerül egy közös térbe az érzéki síkban az „Énmagam és a Másén”.

A megismert/megértett világ elrendezése a „világkonstruáló” folyamat, amelynek folyamán létrejön a jelentés, amelyet nem a szubjektív konstrukciók, nem az életfolyamat szubjektívistikus szituációi hoznak létre, hanem a logikai megismerés, melyet az ún. „Énegész” törvénye hat át, amely uralkodik minden egyes életében, s mint ilyen, elkerülhetetlen törvény. Logikailag és ténylegesen is, ez azt jelenti, hogy egy másik szellemi világ részeként, a Nagy Lélek részeként, szükségképpen magunkban hordozzuk a teremtő elvet.

A böhmi koncepció e vonatkozásban is az Upanisadokból építkezik, s részleteiben elemzi, hogy a reális világot miként projiciálja rajtunk keresztül az Atman. Az Atman/atman/ Hamvas Bélánál az éberség fogalmának kibontásakor jelenti az ontológiai kiindulópontot, s hasonlóképpen Böhmhöz a tudás-nem tudás lételméleti paradoxonjaira kérdez rá, és keres magyarázatot.

15 | Hamvas Béla: *Scientia Sacra*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1988. 92.

valóság és igazság egy.¹⁶ Ilyeténképpen ez az elméleti alapállás is fundamentumát jelenti a lételméleti és az értékelméleti összefüggéseknek. Böhm az a priori tudást, a dolgok eredeti értelmének tudását is alátámasztja az Upanisadok vonatkozó részeivel, Hamvas a történelmi ember „tudáselvesztésének” igazolására használja.

II. Megélés – megértés – szöveg a három szerző életvilágában

Mint már jeleztük, a világban-való-lét, a sorseseemények sajátos módusza a *szenvedés*, amelynek számtalan oka lehet, amely nem a cselekvés, hanem a sajátos passzivitás mezejét jelenti annak, akinek az életében megjelenik, amelyet valamilyen módon kezelni kell, el kell viselni.

Mielőtt az elméleti kérdésekre kitérek a fent jelzett bölcseleők egyes textusaiban, felidézek néhány sorseseeményt, melyekben az uralhatatlanság domináns volt, s amelyeket röviden, időnként csupán egy-egy mondatban jelzik az elméleti szövegrészekben.

Böhm Károly első feleségének, Greguss Lujzának a halála után megjelentetett, *Az ember és világa* c. művének I. részét neki ajánlja: „Ezen mű oly korán elhunyt nőm emlékének legyen szentelve”.¹⁷ A mű *Bevezetőjében* 1883-ban így szól a fájdalomteli pillanatairól:

[...] olyan nehezen tudtam elválni attól, ami életemnek legfőbb munkatárgyát képezte, azon formát, melybe gondolataimat, a hol helyesek voltak is, öltöttem, – hogy bizonyos elégiái hangulat fogja el lelkemet, mikor éjjeleim, nappalaím hű barátját, kinél vigasztalást kerestem fájdalomteli pillanatokban, kitől erőt nyertem szétdúlt életemnek valami módon való újbóli berendezésére s folytatására, útra kellett indítanom. Mintha saját belsőm idegenné, az a mi oly sokszor lelkesített, hideggé és közönyössé vált volna, – úgy érzem magamat, midőn e hideg kötetre vetem pillantásomat. Tizenöt éves munka gyümölcsét veszi a szíves olvasó kezébe. Budapesten, 1883. október 29.¹⁸

Böhmöt megrázta első feleségének, Greguss Lujzának az elvesztése, akivel csak pár évig élt boldog házasságot, mert 1879. július 15-én hirtelen elragadta tőle és két kisfiától a gyors halál. Feleségének, majd elsőszülött fiának halála katasztrofális állapotba döntöttek Böhm lelkét. Öt év szenvedés után újra megnősült, mert rájött arra, hogy az életet sem megérteni, sem pedig átélni nem lehet igaz szeretet nélkül. Nénjének három lánya közül Margitot Böhm 1885 januárban feleségül vette. Életének legnyugalmasabb és legboldogabb korszaka kezdődött el, biográfusa, Kajlós (Keller) Imre szerint azért, mert

[...] nejében megtalálta azt a hűséges csupaszív asszonyt, aki után lelke sóvárgott, akit egész lelkével megszerethetett. Böhm Károlynak eme nagy

16 | Böhm az Upanisadokat többnyire különböző német nyelvű kiadásokból idézi.

17 | Lásd Böhm Károly: *Az ember és világa I. Philosophiai kutatások I. rész: Dialéktika vagy alapphilosophia.* Országos Evangélikus Tanáregyesület, Budapest 1941. V.

18 | Uo. VII.

szerelméről beszélnek azok a költemények, amelyeket nejéhez intézett. Ezek közül az egyik: „Träume von mir” című még a siron túl is tartó húségről szól [...]. neje öt fiúval ajándékozta meg [...] azonban három meghalt, [...] Fiainak halála családi életük boldogságára a fájdalom sűrű, nehéz fátyolát borította.¹⁹

Az 1911. április 6-án befejezett *Logikáját* második feleségének dedikálja: „A szerző e művét odaadó hitvesének ajánlja”.²⁰

Mindeközben írja meg *Az asszony lélektanáról*²¹ (1883. január) című tanulmányát, amely a két házassága között keletkezett, melyben kifejti az asszonyi mentalitásról, kötelességekről és feladatokról alkotott elképzeléseit. Szerinte a nő elsősorban a realisztikus ösztönök kielégítésében él; a nemi ösztön kielégítése, a gyermekek szerető táplálása és ápolása az, amely elsődleges nála a férfi számára. Lesújtó véleménye van az asszonyi intelligenciáról és megértési képességekről. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy *megértve* csak az van, amit *megélünk*, a női lélek az egyetlen, amit a férfinak megélnie nem lehet.

A továbbiakban Böhm Károly tanítványai közül (Tavaszy, Bartók, Makkai) a tragikus fiatalon, a háborúban meghalt *Zalai Béla* sorseseeményeire pillantok rá, akinek munkássága a hazai filozófiában méltatlanul kevésbé ismert. A kolozsvári egyetemen Böhm Károlynál hallgatott filozófiát, akinek rendszere nyilvánvalóan ismert volt számára, és befolyásolhatta elméletének kidolgozását. Zalai igen eredeti módon viszi tovább a Böhm²² által kidolgozott öntét- és projekcióproblémát, egy új rendszerelméletet konstruál, amelyben a rendszerezést az ember első „kultúrtényének” tartja. Az *általános rendszerelmélete* a hazai filozófiai gondolkodás egyik igen eredeti művének számított, amely megelőzte az ugyancsak magyar gyökerekkel bíró Ludwig von Bertalanffy koncepcióját is. Bertalanffy, bár a magyar szellemi kultúra s így Zalai elmélete is ismert lehetett számára, nem utal Zalai elsőbbségére e vonatkozásokban.

Zalai mielőtt részletesen kidolgozta volna rendszerelméletét, sok megpróbáltatáson, szenvedésen ment keresztül, amely levelezéséből is kiderül, amelyet Beöthy Ottó közölt. Néhány levélre, illetve levélrészletre módunkban áll kitérni, amelyek a fentieket tényszerűen alátámasztják.

Zalai levele Juhász Gyulához:

Kedves Juhász Gyula,
nekem igen kedves barátom, maga engem bizonyára erkölcsi halottjai közé csapott, tüntető körmenetben elégetett, és összes munkáimra megírta az örökre lehetetlenítő kritikát, helyet hagyva a címeknek. Rosszul tette. Egy fia betűt se írtam senkinek, kivéve egy lev. lapot Kosztolányinak, annak is azért, mert kértem tőle valamit, s ez mindig tiszteletet parancsoló zureichender Grund marad. Kosztolányi írta, hogy ön neheztel rám. Ne nehezteljen, mert az én nem írásomnak oka elég cudar anyagi körülményeimben (ez is ok?... no no, Kisdiófa

19 | Kajlós (Keller) Imre: *Dr. Böhm Károly élete és munkássága*. Első kötet. Mikes International 2006. 109. https://mek.oszk.hu/04200/04264/pdf/bohm_1.pdf.109.

20 | Lásd Böhm Károly: *Az ember és világa*. IV. rész. *A logikai érték tana*. Mikes International, Hága 2006.

21 | Lásd Böhm Károly: *Az asszony lélektanáról*. *Magyar Philosophiai Szemle* 2. évf. 1. füz. 1883. január. 33–34.

22 | Böhm a projekció problémáját már 1883-ban, a *Dialektikában* kifejtette, megelőzve európai tematizálását.

ucca.) és teljesen szétzüllött szellemi állapotaimban volt. Ebek harminczad-jára jutott az eszem, egyetlen vagyonom, kóboroltam szerte a hazában, most megültem itthon Debreczenben, megültem úgy, hogy a fejem lekonyult és nem bírom fölemelni – és kotlok. Grabolok. Az ön levelére nem írhatok választ, mert az kizárólag a Neumann Elza cikkével foglalkozott, amit én nem ismerek. Új témát fölvetni lehet kevés bennem az életkedv. De, akármilyen dög vagyok most, írjon ön akármilyen okos dologról; az nem baj, ha bolondot ír, csak okos dologról; hisz ez a fő, vagy mi, írjon, ne féljen, aki nem tud arabsul, még esetleg érthet arabsul. És főleg: ne haragudjék, ismétlem, élni is alig volt időm, annyira nem volt semmi dolgom – hát levelet írni! Üdvözlí koponyavesztett barátja Zalai Béla írjon. A címem Debrecen, Burgundia ucca 5.

Beöthy Ottó a dátum nélküli levél megírásának időpontját 1904 nyarára (talán júliusára) tenné, a következő megfontolások alapján: a depresszált hónapok objektív tényezői: Zalai kimarad az egyetemről az 1903/04. tanév második szemeszterében – úgy látszik, már a féltandíjat és a budapesti „hónapos vackot” sem tudta előteremteni. Megnőszül. 1905. október 12-én Budapesten feleségül vette az aradi születésű Neumann Elza irodalomtörténész. Ifjú feleségével Párizsba megy néhány hónapra (az 5. kerületi Rue St. Jacquesban laknak, a Luxembourg mögött), decemberben megszületik Ágnes leányuk. Ez aktív, derűs, boldog és eredményes időszak.²³

Zalai párizsi és lipcsei tartózkodása során pénztelenül nyomorgott. 1905. január 5-én Kosztolányi Juhász Gyulához fordult érdekében:

Zalai, közösen szeretett barátunk Lipcsében van, hol pénz híján sok[at] tűr, szenved és nélkülöz. (Írt nekem és felkért, hogy kérjem meg önt, vezesse be őt a Szeged és V(ilága).-be, hova majd szívesen ír irodalmi, társadalomtudományi, művészettörténeti cikkeket, ha akármilyen szerény honoráriumot is kap. Pénzre van szüksége s hazulról nem kap. Barátai, a legjobbak, elhanyagolták s Babics egyáltalán nem írt neki.

Majd, új bekezdésben, sürgetően még egy megjegyzés: Írjon rögtön énnekem, mit végzett a lapnál; tud-e másikat, hol ennek az embernek pénzt tudnának fölhasználni?²⁴

A doktori szigorlatot Zalai 1906. június 16-án tette le, summa cum laude minősítéssel (fő tárgyként filozófia: summa cum laude, Alexander Bernát; melléktárgyak: matematika: cum laude, Beke Manó; kozmográfia: summa cum laude, Kövesligethy Radó). Doktori disszertációjának címe *A közvetlen tapasztalás-összefüggés rendszere* (1905), és ekkor írja *A metafizika mint az állandó szükségletek szimbolikus összegzése* (*Metaphysik als symbolische Summation perseverierender Bedürfnisse*) című művét, amely kéziratban maradt.

23 | Beöthy Ottó közli: Zalai Béla levelei kortársaihoz. *Kritika* 4. (1975). 8. szám. https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_Kritika_1975/?query=Zalai+B%C3%A9la&pg=233&layout=s

24 | Lengyel András: Juhász Gyula, Zalai Béla és „a válasz metafizikája”. A 20. század eleji „irodalmi forrongás” gondolkodástörténetéhez. In: *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. Sajtó alá rend. Belia György. Bp. 1959. 74. <https://adoc.pub/queue/lengyel-andras-juhasz-gyula-zalai-bela-es-a-valasz-metafizik.html>

Első felesége 1908-ban meghalt, két gyermekük maradt árván. Második felesége Máté Olga volt, akit 1912-ben vett el, s ő nevelte fel a gyerekeit. Zalai az első háborúban is sokat szenvedett, s végül igen fiatalon halt meg tífuszban.²⁵

A válságos helyzetek, a sorseseemények, az uralhatatlanság bizonyára erőteljesen befolyásolták az *Encomium Mortis* c. írásának létrejöttét, amely dátumozás nélküli.

Viszont a keletkezési idő meghatározásakor egy belső és egy külső bizonyítékra alapozhatunk. Az utóbbi életrajzi vonatkozású. Az 1907 és 1910 közé eső időköz Zalai Béla gondolkodói világának és hétköznapi életének is válságos időszaka volt...Tudható, életrajzi tényekből csak óvatosan lehet gondolkodási minőségekre következtetni. Belső bizonyítékként említhető, hogy ebben az időszakban Zalai gondolkodói világcépében is voltak interferenciára utaló jelek. [...] Ebben a halálról szóló írásában immanens metafizikai kiindulással Zalai Béla arra tesz kísérletet, hogy a halál és az élet kölcsönviszonyának szerkezeti alapját rendszerelméleti vonatkozásban tárja föl.²⁶

A szigorú elméleti munkái mellett meglepően lírai sorokkal ír az elmúlásról mint az élet negációjáról.

A halál szükséges, így a halál jó; az élet kerete, a létezés formaprincipiuma. Formailag, esztétikailag indokolt; az existentia a szürke vászon, a mire a halál festi a figurákat, bizarr fantáziával és szükségképen korlátozottan. A halál a vonal, mit az alaktalan felhőtömegbe *vágunk*; a világegyetemet lehetőségeiben konstruáló erő formaeszköze; az essenciális nemlét, a mi a lét lehetőségét adja meg; a negáció, a mi a lógósnak reliefet teremt és értéket ad.²⁷

Hamvas Béla gondolkodásmódját, életművét ugyancsak meghatározták a háborús tapasztalatai és a későbbi sorseseeményei:

A háború hasonlíthatatlanul legnagyobb élménye: a realitás-élmény. Az ember a valósággal szemtől szemben áll és a valóságban benne áll. Aki ezt csak egyetlenegyszer is, egészen rövid időre és halványan csak, de átélte, hogy a hamis anyagiasság világfelfogása hogyan recseg-ropog körülötte azzal a hazug és botor feltevésével, hogy a döntő realitás a koszt, az a legmélyebb valóságba látott.²⁸

25 | Lukács György szavai szerint: „Zalai Béla nagyon tehetséges ember volt és nem ártana, ha filozófiatörténetünk megpróbálná kiánsni a feledésből és kijelölné a helyét, mert ebben az 1918 előtti időben ő volt az egyetlen eredeti magyar gondolkodó” – *Irodalmi Múzeum I. Emlékezések*. Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Budapest 1967. 34.

26 | Bogoly József Ágoston: Zalai Béla kiadatlan esszétörredéke a halálról: „Encomium Mortis”. *Holmi* 1993 5. évfolyam, 1. szám. 99. https://epa.oszk.hu/01000/01050/00184/pdf/EPA01050_holmi_1993-01_098-102.pdf.

27 | Uo. 100.

28 | Hamvas Béla: A háború nagysága és az ember kicsinysége. Oroszországi feljegyzések. *Társadalomtudomány* 1943. 23. évfolyam, 1–2. szám. 63.

A realitás az, hogy itt kell lenni és itt kell élni és szolgálatban kell lenni és járőrbe kell menni és elhatározva kell cselekedni. (Éjszaka lövéseket hall, reggel kimegy az útra s az alá van aknázva, belép egy házba s kiütéses tí-fuszossal találkozik. Ezek külső körülmények. A valóság az, hogy itt van, kitart, eszik, parancsot kap, végrehajtja, cigarettázik, nem kap csomagot, pedig vár, megiszik egy pohár pálinkát s az egészet egy óra múlva elfelejti, mert jelentéktelen s mindez valahonnan magától lép elő, de felismeri benne a valóság arculatát.) [...] Nincsenek többé véleményei és nézetei; feladatai vannak. Nincs többé világszemlélete; elhatározása van. A világ körülötte nem a szemlélet tárgya, hanem a cselekvés tere. Ő maga pedig nem a tények függvénye, hanem az elhatározás személye.²⁹

Sorozatos traumák érték a korabeli életvilágban 1944–52 között: többszöri behívóparancs, hadifogság, betegségek, házuknak és mindennek, ami addig fontos volt a megsemmisülése. Így összegez: „A birtok világa megsemmisült. De aránylag hamar meg tudtam érteni, hogy csak a birtok világának megsemmisülése után léphet át az ember a létezés világába”.³⁰ Ehhez járultak hozzá a Lukács-ügy ismert paraméterei és következményei Hamvas életében.

Mindeközben eszmei stabilitást adott számára az, hogy 1945-től Szabó Lajossal és Tábor Bélával egyfajta „szellemi munkaközösséget” alapított, s 1948-ig legfőképp a „csütörtöki beszélgetések” jelentették a személyes, intellektuális kapcsolatot és háttér számára.

Ugyanakkor ebben az időszakban földet művelt, gyümölcsöt termesztett, kertészkedett. Szentendrén írta a *Karnevált*, a *Regényelméleti fragmentumot*, s itt születtek az *Unicornis*, a *Silentium*, a *Titkos jegyzőkönyv* és a *Mágia szutra* című kötetei is.

III. Az elméletek mint önálló „dobozok” – avagy az élmény teoretikus megközelítései

Miközben vagy miután a fentiek elválaszthatatlan részként olvadnak be az élet-történetbe, joggal feltételezhetjük, hogy nem tűnnek el a nyomaik az egyes koncepciókban, fogalmi szinten is értelmeződnek. Kérdés, hogy össze lehet-e az egyes fogalmak értelmezési körét hasonlítani, azzal együtt, hogy más elméleti és filozófiai háttér, ill. különböző értelmezési metodológiák vannak?

Böhm Károly bölcséletében egymással szorosan összefüggő fogalom az élmény, a megélés és a megértés, valamint ezek kapcsolódásai. 1883-ban, első feleségének halála után az asszonyi lét megértése és természetének tudományos vizsgálata közben³¹ a megértés és a megélés közötti kapcsolatot így látja: „Mert m e g é r t v e csak az van, a mit m e g é l ü n k; ezt az egyet (ti. a női létet – V.I.) azonban férfiúnak megélnie nem lehet”.³²

29 | Uo. 65.

30 | Hamvas Béla: *Silentium II. Vigilia* 49. évf. 12. sz. (1984. december). 948.

31 | Vö. Böhm Károly: *Az asszony lélektanáról*.

32 | Folytatása az idézetnek: „Volna ugyan még egy expediens, ha t.i. női kéz írná meg nemének lélektanát, legalább lelke természetrajzát; a törvényszerűséget aztán majd meglelnők mi is benne. De lehet-e ily őszinte, elfogulatlan rajzot oly érdekelt oldalról reményleni, a milyennek minden asszonyt ismerünk,

Mint fent említettük, a zaklatott évek után 1885-ben nyugalom következett, ami biztos háttérrel nyújtott fő művének elkészítéséhez, az első magyar filozófiai rendszer megalkotásához,³³ és ahhoz, hogy aktív szakmai-közéleti feladatokat lásson el. 1896-tól a kolozsvári egyetemen a filozófia nyilvános rendes tanára lett. A bölcsészeti kar dékánja (1901–1902), majd prodékánja (1902–1903). 1909-ben az MTA rendes tagjaként megtartja székfoglalóját. A filozófiáról alkotott elgondolása, amely a részproblémáknak megfelelően évtizedeken át bővül, alakul, letisztult formában a *Mi a filozófia* (1915) című munkájának posztumusz kiadásában fogalmazódott meg. Böhm az akadémiai székfoglaló beszédében³⁴ a megértést mint a megismerés középponti mozzanatát részletesen átgondolja. Meghatározó tétele az, hogy az ismeretelmélet kiindulópontjaként a *közvetlen élményt* kell megvilágítani, amely két mozzanatot foglal magában: a megértést és az elrendezést. Központi fogalma az élmény, amelynek közvetlen és közvetett típusát különbözteti meg. A legszűkebb értelemben véve élmény az:

[...] a mit az Én, mint maga actusát és elváltozását tapasztal. Ilyen élmény minden öntudatos tevékenysége (actus), a milyen pl. a kívánság, a projectio, az érzés, a helyeslés és tagadás. [...] erről közvetlen tudomásunk van, azért közvetlen élménynek nevezhető; [...] De van tágabb értelme is, a mikor e szóval mindazt jelöljük, a mi ezen közvetlen élményhez csatlakozik, rá vonatkozik, vagy vele viszonyban áll. Élmény ennél fogva az is, ha a projectio tárgyát tapasztaljuk, ha a vágy célját fixírozzuk, ha az érzés előidéző okát vele kapcsoljuk; [...] az emlékezeti adatok és az associációk általában. Ezt, miután az Én közvetlen élményén át jut tudomásunkra, közvetett élménynek nevezhetjük. A megismerésre nézve első sorban a közvetlen élmény bír legfőbb fontossággal. Mert a megismerés jellemző vonása az, hogy feltétlenül alanyi actus.³⁵

Az ember élménye lefedi az Én konstruáló, projiciáló, megértő, megismerő és értékteremtő tevékenységét. Először megérti saját maga létét, majd e közben a világkonstruáló folyamat közben (projekció) megérti a világot, jelentést adva neki, illetve a Nem-Én világában a dolgoknak. Eközben, mivel a Másikkal létezik a Nem-Én világában, Őt is megérti a projekcióiban.

ha az ő nemüknek kérdéséről van szó? S lehet-e a priori oly intelligentiára bízni ezen tudományos munkát, mely intelligentiának erre valóságát, kapacitását épen vizsgáljuk, sőt, mint sokan teszik, kétségbe is vonják egyenesen?” – uo. 33–34.

33 | Böhm fő műve: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. I. Dialektika vagy alap-philosophia.* (1883); II. *A szellem élete.* (1892.); III. *Axiológia vagy értéktan.* (1906.); IV. *A logikai érték tana.* (1912.); V. *Az erkölcsi érték tana.* (1928.); VI. *Az esztétikai érték tana.* (1942.) Az utóbbi három kötetet Bartók György (1882–1970.) rendezte sajtó alá.

34 | Böhm Károly: *A megértés, mint a megismerés középponti mozzanata: Ismeretelméleti töredék. Értekezések a bölcsészeti tudományok köréből. Székfoglaló értekezés.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1910.

35 | Uo. 26.

Zalai Béla,³⁶ úgy tűnik, a rendszerelméletében azon alapokból is építkezik, amelyek korábban Böhm koncepciójában³⁷ határozott körvonalakban rendeződtek. Böhm több vonatkozásban hatott rá, hiszen a kolozsvári egyetemen Böhm Károlynál hallgatott filozófiát, így a rendszere nyilvánvalóan ismert volt számára, amely befolyásolhatta elméletének kidolgozását. Zalai metafizikainak nevezi azt az élményt, amely Böhmnél az öntét folyamatában értelmeződik, annyiban, amennyiben a tárgyi világ, a tárgyi rendszer az ember projekciója. Mint láttuk, Böhm szerint a megismerésre nézve elsősorban a közvetlen élmény bír legfőbb fontossággal. Mert a megismerés jellemző vonása az, hogy feltétlenül *alanyi aktus*. Zalai is metafizikai élményként, alanyi aktusként tételezi a rendezést. A tárgyi rendszerezés a metafizikai élmény következtében konstruálódik, s a tárgyi rendszer, mint alapszisztem, gondolati elemeit mint funkcionálisakat tételezi. A másodrendű rendszerek (metafizikai, ismeretelméleti, etikai stb.) az egyes tárgyak tárgyi kvalitásait használják fel, s abból és arra építkeznek.

Az élmény teremti a tárgyat és az élmény nem a tárgy, és a tárgy az élménynek nem képe, nem sémája, nem emléke[...].A tárgy teremtés az élményből. Más szóval a tárgy egy élmény kiválasztása az élmények egységét alkotó individuális életből, e kiválasztás által önállósítása, ez önállósítás által az élmény individuális létének megalkotása. Nem absztrakció; nem elszegényítés, hanem meggazdagítás.³⁸

Zalai tétele: nem egyetlen valóság, s ebből következően nem egyetlen rendszer létezik, hiszen vannak olyan konstrukciók, amelyek „rendszerköziek”, rendszeren kívüli létet képviselnek. Zalai megfogalmazásában minden rendszernek más az értelme, amely a valóság minden lehetséges konstrukciója radikálisan objektív elvének tűnik. Minden, ami egyáltalán elgondolható, az befejezetlen rendszer Zalai szerint. Az ’elgondolható’ azonban éppúgy jelent ’objektumot’, mint ’szubjektumot’, ’tárgyat’, ’tételést’, ’adottságot’ ugyanúgy, mint ’felfogásmódot’, mindent, ami élmény, vagy mint tudományos elvonatkoztatás terméke, ami bizonyos önállóságra tett vagy tehet szert. Tehát a tárgyi világ teremtése abból az élményből ered, amelyben az ember rendszerez, amely létének lényegi eleme, rendszerező tevékenysége után/következtében épül fel, áll össze egészé a tárgyi „világ”, tárgyi valóság, s ezután jöhet létre bármilyen szinten rendszer- és szimbólumalkotás. Böhmhöz hasonlóan arra a következtetésre jut, hogy a tárgyi valóság az emberi tudati tevékenység által konstruálódik.³⁹

36 | Jelenlegi tudásunk szerint Erdéllyel Zalai egyetemi hallgatóként került kapcsolatba. Először Kolozsvárral. Érettségije (1900) után ugyanis a kolozsvári egyetem hallgatója lett, matematika–fizika szakon. „Fennmaradt indexének tanúsága szerint választott szakjából jeles, dicséretes, igen jó és kitűnő előmenetelt tanúsított. Figyelmet érdemel a fiatal matematikus lecke-könyvében a két felvett filozófiai kurzus, amelyeket Böhm Károlynál hallgatott. A professzor tanúsága szerint »kitűnően kollokvált, kiváló szorgalmas« minősítést ért itt el.” – Beöthy Ottó: Zalai Béla. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Szerk. Kiss Endre és Nyíri János Kristóf. Bp. 1977. 213. Ez a kapcsolat azonban rövid lett, az 1900/1901-i tanév végén Zalai egyetemet változtatott, s az új tanévet már Budapesten kezdte el.

37 | Lásd *Az ember és világa*. I–III. köt. Budapest–Kolozsvár 1883–1906.

38 | Zalai Béla: A filozófiai rendszerzés problémája. *A Szellem* 1911. december 1. 1. évf., 2. szám. 169.

39 | Zalai 1913–14-ben keletkezett jelentős munkája az *Allgemeine Theorie der Systeme* (A rendszerek általános elmélete), melyet először német nyelven, majd 1984-ben magyarul is kiadtak.

Hamvas Béla perspektívái az elmélet és a megéltsg vonatkozásaiban sajátos vonatkozásokat mutatnak. Egyrészt saját realitásában megélt élményeit és a hagyományban, a tradicionális szövegekben elfogadottakat, ami felfogható racionális élményként, rögzíti az esszéiben, másrészt elméleti megközelítéseit is adja a realitás és az élmény fogalmának. Az 1940-es évekre fókuszálva, úgy tűnik, változó a felfogása.

1941-ben így elmélkedik: mi a realitásban visszük végbe konstruálótévékenységünket, amely először az *imagináció*, majd a *realizálás* folyamatában egy összetett tévékenység, miközben megérthetjük világunkat vagy sem.

[...] realizálni pedig annyit tesz, mint a szétterített létet, a lehetőséget, az egzisztenciát a tömör egyetlenségbe, a létezőbe, a valóságba, az esszenciába visszaemelni.⁴⁰

Az individualitás szintjén létezik az ún. *belső és a külső realizálás* lehetősége (amelyek részletezése későbbi munkájában, a *Mágia szútrában* alapos kifejtésre kerülnek). A *Szellem és egzisztencia*ban így ír:

A kívülről tapasztalható realizálást minden esetben megelőzi a kívülről nem tapasztalható belső realizálás. A belső realizálás következménye, hogy a hatásszá vált tartalmak kifelé tettekben és művekben nyilatkoznak meg. E tettek és művek azonban az embertől nem válnak el, hanem reá visszahatnak, és az emberrel egy szövevényt, csaknem egyetlen lényt jelentenek.⁴¹

A második világháború alatt háromszor hívták be katonának. 1945-ben a bevonuló orosz alakulatok elfogták, és Szibériába akarták hurcolni, de Hamvas megszökött. A harcok során a budai hegyoldalba épült, Remetehegyi úti bérelt lakásukat bombatalát érte, ott tárolt kéziratai és könyvei megsemmisültek. 1944. március 19-én fejezte be a *Scientia Sacra I.* című könyvét. 1943-ban a háborúban megélt élményei kapcsán azonban a *valóság és a realitás fogalmai más perspektívába* kerülnek, más értelmezést kapnak, a realizálás nem a fenti relációban jelenik meg:

A katona megérti a realitás abszolút konkrét voltát. Megérti, hogy tervek, elméletek, eszmék, tételek, — az egész absztrakt világ rémkép, szándékolt, erőszakos és hazug. A valóság itt van azokban az élményekben, amelyek olyan minden elképzelést felülmúlóan egyszerűek, hogy az már szinte nevetséges. Az absztrakt emberből konkrét ember válik. Az emberi egzisztencia nem eszmékben valósul meg, hanem konkrét feladatok végrehajtásában.⁴²

1948-tól koncepciójának ezen elemei, a valóság és a realitás fogalma a megélés-élmény-elmélet koordinátaiban módosulnak, hiszen a valóság fogalma nem a realitással azonos, hanem a status absolutus, az őstapasztalatban gyökerező fenomén.

40 | Hamvas Béla: *Szellem és egzisztencia*. Baranya Megyei Könyvtár, Pannónia Könyvek, Pécs 1988. 120.

41 | Uo.118.

42 | Hamvas Béla: A háború nagysága és az ember kicsinysége. Oroszországi feljegyzések. *Társadalomtudomány* 1943. 23. évf. 1–2. szám. 63.

*A regényelméleti fragmentumban*⁴³ világosan értelmezi a valóság, a realitás és a szél-malomvalóság hármasságát. Azt járja körül, hogy új realitásfogalom dominál a történelemben, így a személyiség életvilágában is, amelyet a hatalmon lévőknek fenn kell tartaniuk azért, hogy diktatúrájukat fenntarthassák. Amit az emberek többsége valóságnak tart, az nem más, mint megtévesztés az impérium megtartása érdekében. Akkor kezdődött el az igazi világválság, amikor a tudomány is magáévá tette ezt a realitásfogalmat.

Exkurzus: A továbbgondolás lehetőségei

Ha a hazai filozófia történetében barangolunk, s határozott utakat keresünk, akkor úgy tűnik, nem haszontalan a párhuzamos sorsok, a kortársak sorseseeményeinek s az ebbe ágyazódó, illetve az ebből kinövő bölcseleti opusoknak összevetése. Zalai és Hamvas egy nemzedékhez tartoztak, és a tanulmányunk következő részében az ehhez a nemzedékhez tartozó bölcselelők életvilágára tekinthetünk: Brandenstein Bélára, aki 1945 után emigrációba kényszerült, s néhány kortársára, akiknek szintén ez a sors jutott.

Hiszen, amint erre Veress Károly egyik tanulmányában rámutat:

[...] egy nemzedék jelene, múltja és jövője két síkon bontakozik ki: az empirikus valóság, valamint az értelmezés nyelvi-szimbolikus megjelenítődésének a szellemi síkján. Egyszerre él egy nemzedék a valóságban és annak a szellemi-tudati reprezentációkban megvalósuló értelmeződéseiben. Eszerint egy nemzedék jelenlegi jelenéhez mint valóságos jelenhez hozzátartozik a jelenlegi múlt is mint a jelenben emlékezetben tartott, kritikailag rekonstruált és értelmezett múlt, valamint a jelenlegi jövő is, mint a jelenben értelmezett és megtervezett jövő.⁴⁴

Theory, the Lived Situation and Experience. On Certain Periods in the Lives of Károly Böhm, Béla Zalai and Béla Hamvas

Keywords: world of life, experience, fate event, comprehension and the text, Károly Böhm, Béla Zalai and Béla Hamvas

In the first part of my study, I write about the connections between the fate event in the life world and the narrated story. In the second part, I analyze the problem of experiencing-understanding-text in the life worlds of Károly Böhm, Béla Zalai and Béla Hamvas, and I touch on theoretical approaches to experience.

43 | Lásd Hamvas Béla: *Regényelméleti fragmentum*. In: *Uő: Arkhai*. Hamvas Béla Művei 7. Medio, Szentendre 1994.

44 | Veress Károly: A nemzedéki viszonyok az időben. *Erdélyi Múzeum* 60. kötet, 1998/3–4. 155–156.